

Dr. sc. Aida LIČINA RAMIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: licinaida@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:71/72:711.4:728(497.6 Sarajevo)"1960/1980" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.257>

**SPASAVA SE KO – STIGNE DO KROVA!¹
BESPRAVNA STAMBENA IZGRADNJA U
SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI
S POSEBNIM OSVRTOM NA SARAJEVO**

Apstrakt: *U tekstu na osnovu objavljenih i neobjavljenih izvora, štampe i literature sagledavam pitanje fenomena bespravne stambene izgradnje u socijalizmu s posebnim osvrtom na prilike u Sarajevu, političkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom centru SR Bosne i Hercegovine. Socijalnu pojavu bespravne izgradnje u svoj njenoj (iznimnoj) kompleksnosti uvelike su određivale složene društveno-političke prilike i ideologija socijalističkog društva - u prvom redu proces ekstenzivne modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije društva - kao i odnosi definirani socijalističkom stambenom politikom tog vremena. U tom je smislu, bespravna stambena izgradnja predstavljala mnogo više od pitanja prostornog uređenja grada odnosno fizičkog izraza bespravnih oblika izgradnje, i bila je izrazom širih socijalnih, ekonomskih, ekoloških i političkih prilika koje su grad oblikovale.*

Dinamika razvoja socijalističkog društva davala je pojavi bespravne stambene izgradnje poseban pečat, stoga glavne uzroke treba tražiti upravo kroz analizu tih složenih odnosa. Ubrzani razvoj velikih gradova, naročito republičkih i pokrajinskih centara, koji je bio posljedica modernizacije praćene intenzivnim migracijama stanovništva, neki su od ključnih faktora koji su oblikovali ove procese. Sarajevo, sa stalnim rastom broja stanovnika i širenjem urbanog prostora, ubrzo se našlo među gradovima s najvećim brojem bespravno izgrađenih objekata.

Pitanje i problematika bespravne stambene izgradnje u javnom diskursu socijalističke Jugoslavije otvara se postepeno od početka 1960-ih godina na različitim razinama, što je koincidiralo sa njenim širenjem. Krajem te decenije, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH) pokrenula je inicijativu za organizaciju posebnog simpozija o bespravnoj stambenoj

---

¹ „Spasava se ko – stigne do krova“, Oslobođenje, 20. april 1972. 10. Ovaj članak je rezultat rada na projektu “Ekološke i društvene posljedice bespravne stambene izgradnje u socijalističkom Sarajevu” a koji je podržalo Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

izgradnju, koji je održan u decembru 1971. godine. Zaključci simpozija potvrdili su ranije definirane stavove – bespravnu izgradnju ne treba posmatrati isključivo kroz aspekt prostornog uređenja, već kroz šire društvene i ekonomske uzroke i posljedice. Ocijenjeno je da je disharmonija tempa industrijalizacije i urbanizacije sa tempom stambene izgradnje jedan od ključnih razloga ubrzanog širenja ove pojave, što je dovelo do naglog porasta bespravnih naselja, naročito od 1960-ih godina. Ova naselja, izgrađena na negrađevinskim terenima bez dozvola, često su nedostajala osnovnu komunalnu i saobraćajnu infrastrukturu, što je dodatno opterećivalo urbanistički razvoj grada.

Analiza bespravne izgradnje u Sarajevu zahtijeva sagledavanje šireg spektra aspekata, uključujući socio-ekonomsku strukturu graditelja ovih naselja. Radnička populacija, koja je činila značajan dio stanovništva u ovim naseljima, istovremeno je ubrzavala proces izgradnje i uživala određeni nivo tolerancije od strane socijalističkih vlasti. Nesposobnost sistema da odgovori na vlastite ideološke postulate stvorila je konstantnu krizu, koja se reflektovala kroz nemogućnost adekvatnog rješavanja stambenog pitanja radničke klase. Time je došlo do sve izraženijeg jaza između političke retorike i stvarnosti.

Pored toga, bespravna stambena izgradnja imala je značajne ekološke posljedice, naročito u 1970-im godinama, kada su ekološki problemi u Sarajevu postajali sve izraženiji. Nekontrolisana izgradnja na periferijama i u neposrednoj blizini urbanih zona postavila je nove izazove u očuvanju životne sredine, ali i u planiranju održivog razvoja grada.

Ova kompleksna tema zahtijeva dalje istraživanje, kako kroz hitorijske perspektive, tako i kroz savremene urbanističke, sociološke, ekološke ali i druge aspekte analize, s ciljem boljeg razumijevanja kako prošlih, tako i današnjih urbanih izazova.

Ključne riječi: *Bespravna stambena izgradnja, socijalistička stambena politika, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, prostorno planiranje, Generalni urbanistički plan, urbanizacija, zagađenje vode, zagađenje zraka.*

WHOEVER REACHES THE ROOF IS SAVED! ILLEGAL HOUSING CONSTRUCTION IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH SPECIAL REFERENCE TO SARAJEVO

Abstract: *Based on published and unpublished sources, newspapers and literature, in this article I analyse the problem of the phenomenon of illegal housing construction in socialism with special reference to the situation in Sarajevo, the political, economic, social and cultural centre of SR Bosnia and Herzegovina. The social phenomenon of illegal construction in all its (exceptional) complexity was largely determined by the compound socio-political circumstances and ideology of the socialist society - primarily the*

process of extensive modernization, industrialization and urbanization - as well as the policies defined by the socialist housing strategies of that period. In this sense, illegal housing construction was much more than a matter of urban planning of the city or the physical manifestation of illegal forms of construction; it was an expression of broader social, economic, environmental, and political conditions that shaped the city.

The dynamics of the development of socialist society gave the phenomenon of illegal housing construction a distinct character, making it necessary to analyze its root causes within this complex framework. The rapid growth of major cities, especially republican and provincial centres, was a consequence of modernization accompanied by intensive population migrations – one of the key factors that shaped these processes. With its continuous population increase and urban expansion, Sarajevo quickly became one of the cities with the highest number of illegally constructed buildings.

The issue of illegal housing construction gradually emerged in the public discourse of socialist Yugoslavia from the early 1960s, coinciding with its growing prevalence. By the late 1960s, the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina (ANUBiH) initiated the organization of a special symposium on illegal housing construction, which was held in December 1971.

The conclusions of the symposium reaffirmed previously established views—illegal construction should not be considered solely through the lens of urban planning but also through its broader social and economic causes and consequences. It was assessed that the disparity between the pace of industrialization and urbanization and the rate of housing development was one of the main reasons for the rapid expansion of this phenomenon, leading to a sharp increase in illegal settlements, especially from the 1960s onward. These settlements, built on non-construction land without permits, often lacked basic communal and transportation infrastructure, further burdening the city's urban development.

Analyzing illegal housing construction in Sarajevo requires consideration of a broader range of factors, including the socio-economic structure of the builders of these settlements. The working-class population, which made up a significant portion of residents in these areas, simultaneously accelerated the construction process and enjoyed a certain degree of tolerance from socialist authorities. The system's inability to fulfill its ideological promises created a persistent crisis, reflected in its failure to adequately address the housing needs of the working class. This resulted in an increasingly pronounced gap between political rhetoric and reality.

Furthermore, illegal housing construction had significant environmental consequences, especially in the 1970s, when ecological issues in Sarajevo became more pronounced. Unregulated construction on the city's outskirts and in close proximity to urban zones posed new challenges for environmental preservation and sustainable urban planning. This complex topic requires further research, both from historical perspectives and through contemporary

urban, sociological, environmental, and other analytical approaches, to better understand not only past urban challenges but also those of today.

Key words: *Illegal housing construction, socialist housing policy, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, spatial planning, General urban plan, urbanization, water pollution, air pollution.*

Uvod

Nakon 1945. godine razvoj nove države, u duhu socijalističke idejno-političke paradigme, tekao je u vidu procesa opće modernizacije, praćene procesima ubrzane urbanizacije i industrijalizacije društva. Te promijene su ostavile snažan pečat na razvoj gradova i gradskih sredina ali i društva u cijelosti. Pored toga što se potpuno izmijenila prostorna vizura gradova uslijed intenzivne izgradnje i snažnog priliva novog stanovništva, mijenjala se i društvena struktura gradova te način života u njima.

SR Bosna i Hercegovina, odnosno Sarajevo kao njezin administrativno-teritorijalni i politički centar, uslijed pomenutih procesa tokom socijalističkog razdoblja prolazi kroz najintenzivniji razvoj u svojoj povijesti. Ipak, preobražaj koji je nastupio stvorio je uslove za rast bespravne izgradnje, pojava koja se može razumijevati i kao jedan oblik reakcije i socijalne potrebe, na odozgo definirane i postavljene društvene, ekonomske i političke premise socijalističkog društva, o čemu će biti više govora u nastavku teksta. Naime, cilj ovog rada je da se objasni pojava i širenje bespravne stambene izgradnje u okviru socijalističkog društva, s posebnim osvrtom na proces širenja bespravne izgradnje u Sarajevu. Analizom dostupne arhivske građe, štampe, statističkih podataka i drugih objavljenih izvora sagledati ćemo razvoj ovog oblika izgradnje na prostoru Sarajeva, te ćemo utvrditi neke od ključnih uzroka njenog nastanka kao i posljedice koje su uslijed toga proizašle.

U dosadašnjim radovima, unutar bosanskohercegovačke historiografije, ovo pitanje nije posebno razmatrano, prvenstveno jer su teme iz društvene, urbane, ekonomske historije socijalističkog razdoblja u istraživačkim povojima i to uglavnom tokom posljednje decenije ovog stoljeća. Ipak, postoji određeni broj radova u kojima historičarke i historičari otvaraju teme važne za razumijevanje urbanih praksi ovog perioda.² Također, u regionalnom i evropskom okviru su napravljeni određeni pomaci kada je u pitanju istraživanje bespravne stambene

² Aida Ličina Ramić, *Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba, Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive* (ur. Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković), Sarajevo-Zagreb 2019, 59-72; Mirza Džananović, *Grad u dimnjacima. Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zenica 2017.

izgradnje u socijalizmu,³ s tim što je pri tome ova problematika često situirana unutar mnogo šire koncipiranih tematskih studija o modernizaciji, urbanizaciji i industrijalizaciji jugoslovenskog društva.⁴ Ne treba zanemariti ni to da su, zbog karaktera pitanja, značajnu pažnju istraživanju bespravne izgradnje na prostoru Sarajeva posvetili sociolozi, urbanisti, arhitekte, te ove studije predstavljaju nezaobilaznu literaturu o ovoj temi.⁵

Bespravna stambena izgradnja kao posljedica ekstenzivne modernizacije

Fenomen bespravne izgradnje kao pratilac ubrzanog razvoja gradova, ali ne isključivo samo gradskih sredina, je društvena pojava koja se može sagledavati iz različitih perspektiva pravne, ekonomske, urbanističke, socijalne, ekološke povijesti itd. Ovakav oblik izgradnje predstavljao je neplansko podizanje, najčešće individualnih stambenih objekata, bez građevinske dozvole, često na negrađevinskom zemljištu, što je ukazivalo i na složenost ove pojave.

Dinamika razvoja socijalističkog društva dala je poseban pečat pojavi bespravne izgradnje te stoga glavne uzroke ove pojave treba tražiti unutar društveno-političkih prilika tog vremena. Sveobuhvatni društveni preobražaj koji je nastupio poslije Drugog svjetskog rata, a koji je bio diktiran razvojem industrije i ubrzanim širenjem gradova te migracijama, neki su od ključnih uzroka pojave bespravne stambene izgradnje u tom vremenu. Osim toga, ovoj nejednakoj potrebi je dodati i poseban aspekt razvoja društveno dirigitirane socijalističke stambene politike koja je u velikoj mjeri podgrijavała i uticala na dalje širenje bespravne izgradnje, što će dodatno biti argumentirano u nastavku rada, a konkretno na primjeru razvoja grada Sarajeva.

Bosanskohercegovačko društvo, pa time i Sarajevo, u socijalističkom razdoblju doživjelo je najintenzivniju transformaciju u svome povijesnom razvoju. Sarajevo, kao republičko sjedište, bilo je ujedno društveni, kulturni, ekonomski, obrazovni, i jedan od najvećih industrijskih centara u Bosni i Hercegovini. Tokom četiri i pol decenije socijalističke uprave grad se ubrzano

³ Jelka Piškurić, *Illegal Construction under Socialism: an expression of necessity, opposition or cultural norms?*, *Istorija 20. veka*, 41, br. 2, Beograd 2023, 401-416; Rory Archer, *The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia*, *History and Anthropology*, vol. 29, 2, 2018, 141-162.

⁴ *Moderno lice grada: O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, ur. Lidija Bencetić and Marino Manin, Zagreb 2020; Brigitte Le Normand, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*, Pittsburgh 2014; Ivana Dobrivojević Tomić, *Affordable Homes for Everyone? Housing in Socialist Yugoslavia 1945-1975*, *Taming the Yugoslav Space* (ed. Danijel Kežić, Vladimir Petrović, Edvin Pezo), Beograd-Regensburg 89-105.

⁵ Mirza Rustempašić, *Graditeljsko naslijeđe i bespravna izgradnja u procesu revitalizacije gradskog prostora Sarajeva*, Sarajevo 2015. (doktorska disertacija); Dragana Stojanović Ž, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, Filozofski fakultet, odeljenje za filozofiju i sociologiju (doktorska disertacija), Beograd 1990; Midhat Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, Sarajevo 2009.

razvijao, te je do sredine 1980-ih godina postao prijestolnica jednog od važnijih svjetskih sportskih takmičenja - XIV zimskih Olimpijskih igara.

U tom razdoblju značajno su prošireni teritorijalno-administrativni okviri grada, pripajanjem okolnih odnosno njemu gravitirajućih prostora. Sredinom 1950-ih godina ukupna površina administrativne teritorije Sarajeva iznosila je 134km², a grad je bio podijeljen na pet općina: Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo, Vogošća i Ilidža. Posljednjim teritorijalnim proširenjem 1977. godine, uz općine Centar, Novo Sarajevo, Vogošću i Ilidžu, pripajanjem općina Hadžići, Ilijaš, Pale i Trnovo, teritorij grada dodatno je proširena na 2.098 km², odnosno povećana za skoro šesnaest puta. Teritorijalno-administrativna organizacija Sarajeva zaokružena je 1978. godine kada je općina Centar podijeljena na općine Centar i Stari Grad, a općina Novo Sarajevo na Novo Sarajevo i Novi Grad, te će se u okvirima tog administrativnog uređenja zadržati do 1992. godine.⁶

Paralelno sa ovim procesima stalno je rastao i broj stanovnika u gradu. U razdoblju od 1948. godine, odnosno prvog popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini, do 1991. godine broj stanovnika u Sarajevu je porastao za tri puta, odnosno sa 179.701 na 527.049.⁷ U poređenju sa drugim republičkim i pokrajinskim centrima u Jugoslaviji Sarajevo je u socijalizmu imalo skoro najveću stopu rasta broja stanovnika.⁸ Na njihov porast utjecala su tri ključna faktora: prirodni priraštaj, teritorijalno proširenje gradskih okvira i pripajanje stanovništva sa tih prostora, te stalno doseljavanje novog stanovništva koje je predstavljalo dio migracijskih procesa na liniji selo-grad izazvanih industrijalizacijom. Zapravo, možemo zaključiti da su intenzivne migracije, tj. stalno doseljavanje novog stanovništva u grad, bile faktor koji je najpresudnije uticao na povećanje broja stanovnika u Sarajevu, budući da područja koja su pripojena Gradu zapravo nisu bila gusto naseljena te da je prirodni priraštaj rapidno opadao uslijed silovitog socio-ekonomskog preobražaja bosanskohercegovačkog društva i modernizacijskih procesa koji su ga preoblikovali. Industrijalizacija i deagrarizacija potaknule su kretanje stanovništva na relaciji selo-grad, koje je u potrazi za boljim uslovima života i zaposlenjem najveću perspektivu vidjelo upravo u velikim gradskim i industrijskim centrima, zbog čega je Sarajevo, kao i drugi veći centri, za mnoge bilo atraktivno i prihvatljivo mjesto preseljenja. U razdoblju od 1960. do 1980. godine u Sarajevo se doselilo 124.935 stanovnika, od čega 79.140 stanovnika od

⁶ Aida Ličina Ramić, Transformacija Sarajeva 1970-ih: neki aspekti razvoja grada, *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, Sarajevo 2020, 117-131; Duško Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, Sarajevo 1984, 102.

⁷ U obzir je uzeto svih deset općina koje su činile grad Sarajevo od 1970-ih godina: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Hadžići, Vogošća, Trnovo, Ilijaš, Pale. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995, 10.

⁸ Marko Beroš, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva – ekspertiza*, Sarajevo 1986, 4, 5.

1961. do 1971. godine.⁹ Početkom 1980-ih u njemu je živjelo 10.9% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, odnosno jedna trećina ukupnog gradskog stanovništva u zemlji.¹⁰ Ovaj tip migracija dao je poseban pečat razvoju grada, ali je pitanje migracija važno i za sagledavanje problematike bespravne izgradnje jer je upravo zbog priliva novog stanovništva stalno bilo akutno i pitanje rješavanja njihovih stambenih potreba.¹¹

Teritorijalna i demografska preobrazba, razvoj i širenje grada potaknula je i njegovu prostornu transformaciju koja se ogledala kroz kontinuiranu izgradnju. Tokom socijalističkog razdoblja u Sarajevu je zabilježena snažna graditeljska ekspanzija koja je potpuno promijenila izgled grada. U tom razdoblju posebno se izdvajala izgradnja objekata za stambene namjene, diktirana ne samo dinamikom rasta grada odnosno broja njegovih stanovnika, već i ideološkim stavom ugrađenim u stambenu politiku, kao i praksom kroz koju je ta politika, sa više ili manje dosljednosti, implementirana. Jedan od konkretnih primjera tog ideološkog stava jeste i to da se stan, kao ustavna kategorija, u to vrijeme definirao kao društveno dobro na koje svaki pripadnik radničke klase u najširem smislu shvaćene ima pravo, bez novčane naknade.¹² Ova praksa je slijedila opću politiku razvoja zemlje kroz forsiranu industrijalizaciju i nagli porast najvećih gradova. Uslijed stalnog priliva novog stanovništva u gradove, i samim time stalnog porasta potražnje za stambenim prostorom realizacija ovog koncepta u praksi nije mogla zaživjeti u zamišljenim okvirima. Potražnja je stalno bila veća od proizvodnje stambenog prostora. Ovakve prilike proizvodile su permanentnu krizu stambene politike u Jugoslaviji koja se nastojala prevazići reformama s ciljem podizanja produktivnosti prilikom izgradnje novih stambenih prostora, kao i pokušaja ostvarivanja ekonomske održivosti takve izgradnje.¹³

Kolektivna/društvena stambena izgradnja¹⁴ bila je propagirani i poželjni oblik izgradnje u okvirima socijalističke stambene politike, i dominirala je

⁹ M. Beroš, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva; Program izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971-1985. godine*, Sarajevo, knj. 2, 421, 422.

¹⁰ M. Beroš, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva*; Hakija Dozić, *Demografska slika Sarajeva*, Sarajevo 1996, 90-97; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, Budva, Beograd 1990, 39.

¹¹ A. Ličina Ramić, *Transformacija Sarajeva 1970-ih: neki aspekti razvoja grada*, 123-128.

¹² Mina Petrović, *Sociologija Stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Beograd 2004, 70.

¹³ Gojko Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza: stambene potrebe mladih radnika*, Zagreb, 1987, 17-19; Nikolina Vezilić Strmo, Alenka Delić, Branko Kincil, *Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj, Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 21, Zagreb 2013, 345.

¹⁴ Podjela na kolektivnu i individualnu stambenu izgradnju stimulirana je prije svega arhitektonskim žargonom kojim su se na taj način striktno razdvajali kolektivni i individualni objekti stanovanja. Ipak, u širem kontekstu, socijalističke stambene politike, možemo napraviti diferencijaciju na kolektivnu, odnosno društvenu stambenu izgradnju na jednoj strani, te individualnu odnosno privatnu stambenu izgradnju na drugoj. U objektu kolektivnog stanovanja bilo je smješteno više porodica koje su na taj način formirale nukleus potencijalnog "imaginarnog

urbanim sredinama, a naročito u velikim gradskim centrima. Ovakav oblik izgradnje imao je svoje ideološke ali i praktične odnosno ekonomske razloge. U ideološkom smislu kolektivna izgradnja bila je poželjna jer je podsticala ostvarivanje “kolektivnih vrednosti, suzbijanju privatizma u procesu socijalizacije i ograničavanja mogućnosti stambene individualizacije“. S druge stran, u prilog ovakvoj izgradnji išla je činjenica da se na taj način moglo graditi brže i efikasnije, odnosno što veći broja stanova na što manjem prostoru i za što kraće vrijeme.¹⁵ Najvećih dio društvenih stanova, odnosno kolektivne izgradnje, bio je lociran u većim gradovima. Dodjela društvenog stana bez ličnog učešća uz nisku stanarinu korisnike je dovodila u povoljan položaj, zbog čega se formiralo shvaćanje da stanovništvo u gradovima uživa brojne beneficije, što je dodatno podsticalo migracije prema gradovima.¹⁶

Iako kolektivna/društvena stambena izgradnja u socijalizmu nikad nije preuzela primat u ukupnoj stambenoj izgradnji, ona je obuhvaćala, na jugoslavenskom nivou, 1981. godine 21,45% ukupnog broja izgrađenih stanova, odnosno, na bosanskohercegovačkom nivou, 18,67% stanova. Ovaj oblik izgradnje bio je dominantno karakteristikom većih gradova i urbanih središta. U prilog tome svjedoče i podaci da su u Sarajevu do 1981. godine, od ukupnog stambenog fonda, društveni fond odnosno uglavnom kolektivna stambena izgradnja činili 55,97% izgradnje.¹⁷

Paralelno, uz kolektivnu stambenu izgradnju, uslijed naglog širenja gradova i porasta broja stanovnika, odnosno potrebe za stambenim prostorom, a zbog nemogućnosti društva da odgovori na porasla stambena potraživanja, odvija se i individualna stambena izgradnja. Unutar velikih gradova, posebno republičkih i pokrajinskih centara, dominirali su zamišljeni projekti socijalističke stambene izgradnje što je bila posljedica urbanističkih vizija o izgradnji gradova u duhu nove socijalističke ideologije koje su realizirane kroz programe prostornog razvoja tih sredina unutar koji je akcenat bio na kolektivnoj stambenoj izgradnji. Istovremeno, dešavalo se da urbanističkim planovima nije racionalno planiran prostor i namjena zemljišta za razvoj individualne stambene izgradnje. Rezultat je bio to da težnje i potrebe stanovništva unutar ovih projekcija nikad nisu stvarno prepoznate, a kako to sociolog Ognjen Čaldarović objašnjava, otpor onih koji su kreirali projekcije proizlazio je i iz ideoloških stereotipa koji su izgradnju stambene kuće osporavali “zbog privatizacije, zbog malograđanštine, zbog potrošnje gradskog zemljišta, poskupljivanja infrastrukture, i sl“ te u tom

---

kolektiviteta“. U socijalističkom društvu ovakav oblik izgradnje je podržavan i kontroliran od strane društva i bio je u društvenom vlasništvu, iz čega se izvodi paralela kolektivni odnosno društveni oblik stanovanja. Nasuprot kolektivnom stoji individualni oblik stanovanja koji se naziva tako jer se stambeno pitanje rješava individualno, vlastitim finansijskim sredstvima odnosno privatno, a također jer je takav oblik stanovanja najčešće bio briga pojedinca a ne društva. Ognjen Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, Zagreb 1989, 95.

¹⁵ M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 70.

¹⁶ Ukupan stambeni fond Sarajeva iznosio je 93.541 stanova, a društvena izgradnja 52.354. *Studija stambena politika i stanovanje u SFRJ*, Beograd 1987, 2.

¹⁷ *Studija stambena politika i stanovanje u SFRJ*, 3, 16.

smislu “individualizirajuće aspiracije, prezentirane u slici individualnog stambenog objekta nikad se nisu priznavale kao model stambene politike.”¹⁸

Ovakav odnos vlasti i stručnih lica prema pitanju rješavanja stambenih problema rastućeg stanovništva u gradovima, nemogućnost dobivanja društvenog stana, uz brojne druge administrativne ali i socijalne prepreke doprinosili su pojavi i širenju bespravne izgradnje, kao obliku nekontrolirane individualne odnosno privatne stambene izgradnje.¹⁹

Bespravna stambena izgradnja – prepoznavanje problema

Druga polovica 1940-ih i prva polovica 1950-ih protekle su u “obnovi i izgradnji”. Politika forsirane industrijalizacije i modernizacije u tom razdoblju postavile su temelje na kojima će se razvijati jugoslavenska urbanizacija u socijalističkoj Jugoslaviji u narednim godinama. Graditeljska ekspanzija je rasla, a od početka 1960-ih ti procesi odvijaju se još ubrzanije. S obzirom da je u velikim gradovima, u okviru regulacionih i urbanističkih planova, apsolutni fokus vlasti bio na kolektivnoj stambenoj izgradnji, zanemarivani su produkcija i efekti izgradnje individualnih stambenih jedinica. Razlog tome je bila i činjenica da tokom 1950-ih pojava bespravne stambene izgradnje, budući još nije bila uzela maha, nije ni ugrožavala širenje i razvoj gradova. Ipak, početkom 1960-ih javili su se prvi problemi te su jugoslavenske vlasti, suočene sa rastućim problemom, otvorile rasprave o ovom pitanju i na taj način prepoznale postojanje problema. Naime, 1961. godine neposredno prije održavanja Konferencije nesvrstanih u Beogradu, “nehigijenska naselja” s ruba grada Beograda

¹⁸ O. Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, 92.

¹⁹ Individualnu stambenu izgradnju može biti organizirana i neorganizirana. Neorganizirana stambena izgradnja javlja se u nekoliko oblika: bespravna, neplanska, nelegalna ili “divlja” izgradnja. Ona se također može dijeliti sa stajališta graditelja na siromašnu ili socijalnu i bogatu odnosno elitnu bespravnu izgradnju. O. Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, 94; Napomenula bih da postoje stavovi u novijoj literaturi o terminima “bespravna izgradnja”, “ilegalna izgradnja”, “divlja izgradnja” koji zagovaraju upotrebu termina “odmetnička izgradnja” odnosno izvorno “rogue construction”. Naime autorica B. Le Normand ističe da se termin “divlja gradnja” koristi kako bi se istakla stihijnost i spontanost gradnje kao i divljaštvo i neciviliziranost graditelja. Pojam “bespravna ili “ilegalna gradnja” ukazivao je na to da se objekti prave bez dozvole na tuđoj zemlji, dok autorica smatra kako mnogi od graditelja potencijalno nisu bili svjesni da krše ikakve zakone. Le Normand je kao zamjenski termin koristila “rogue construction” odnosno “odmetnička gradnja” jer su graditelji tih objekata izmakli kontroli tadašnjih vlasti. B. Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 148; Ovom prilikom opredijelila sam se za termin “bespravna gradnja” jer je najveći dio objekata o kojima se raspravlja sagrađen bez građevinske dozvole odnosno bez pristanka vlasti. Jurišćićka definicija glasila bi: “Bespravna gradnja može se smatrati svaka ona koja se ne temelji na određenom pravnom aktu zasnovanom na pozitivnim zakonima ili pravnim odredbama”. Prema: Ivan Taubman, Bespravna stambena izgradnja i realizacija urbanističkih planova, *Simpozijum Bespravna stambene izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 91. Osim toga u najvećem broju arhivskih izvora koje sam konsultirala u upotrebi je, također, termin “bespravna gradnja”.

izmješšana su zbog toga što su narušavala izgled grada za brojne strane delegacije koje su stizale.²⁰

Problematika bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji tokom 1960-ih sve češće postaje tema razgovora. Najprije je ovo pitanje otvoreno u okviru rasprava i analiza koje su vođene pri Stalnoj konferenciji gradova Jugoslavije.²¹ Još tokom 1963. godine u okviru ove organizacije sastavljen je materijal *Bespravna izgradnja u gradovima*, koje je razmatran na sjednici odbora *Konferencije* 26. 11. 1963. godine u Beogradu. Već tada je definirano da problem ove gradnje nije isključivo administrativni odnosno pravni, već da se treba rješavati i kroz ekonomske, socijalne ali i političke mjere. Jasno je naznačeno kako je bespravna izgradnja bila prateća pojava ubrzane industrijalizacije društva i s njom u vezi intenzivnih migracija. Stambena izgradnja u gradovima nije mogla pratiti populacioni rast, pored toga regulacioni planovi su bili nedovršeni ili nisu predviđali građevinsko zemljište za ovaj tip izgradnje. Administrativne procedure dobivanja građevinske dozvole su bile komplikovane, duge i skupe. Kazne su bile blage, a inspekcijskih službi za kontroliranje ovakve gradnje ili nije uopće bilo ili su bile podkapacitirane. U slučajevima kada su bili ostvareni uslovi za rušenje bespravnih objekata neke općinske službe nisu ih realizirale iz socijalnih razloga, jer nisu željele da, kako je nagađano, proizvedu negativne “političke posljedice”, tj. da potiču socijalne nemire. Sve su ovo, kako je navedeno u pomenutom materijalu, bili razlozi širenja bespravne izgradnje.²²

Nekoliko godina kasnije u okviru *Konferencije* organizovano je i posebno savjetovanje o ovoj temi koje je održano u Splitu 1967. godine.²³ Ovom savjetovanju prethodilo je savjetovanje o individualnoj stambenoj izgradnji u gradovima održano u junu iste godine u Novom Sadu a u okviru kojega se raspravljalo dijelom i o bespravnoj izgradnji kao jednom segmentu i problemu individualne stambene izgradnje.²⁴ Kao osnova za diskusiju savjetovanja o bespravnoj izgradnji poslužila je *Informacija o pojavi bespravne izgradnje* koju je sastavio Savezni zavod za urbanizam, komunalna i stambena pitanja.²⁵ U uvodnom izlaganju domaćina savjetovanja, predsjednik skupštine opštine Splita,

²⁰ Na ovo je skrenula pažnju B. Le Normand u svojoj knjizi *Designing Tito's Capital*, 2014. 162.

²¹ Stalna konferencija gradova Jugoslavije a kasnije Stalna konferencija jugoslavenskih gradova i opština je konsultativna organizacija osnovana 1953. godine s ciljem razmjene iskustava lokalnih zajednica o različitim društvenim pitanjima i problemima. U okviru rada Konferencije organizovana su brojna savjetovanja, a kao glasilo izlazio je časopis *Komuna*.

²² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Stalna konferencija gradova Jugoslavije (dalje: SKGJ), 495, kutija 56. *Bespravna stambena izgradnja, Materijali Stalne konferencije gradova Jugoslavije*, Split 5. i 6. decembar 1967, 1-12.

²³ Savjetovanju je prisustvovalo preko 200 predstavnika opštinskih skupština, urbanističkih službi, stambenih preduzeća, organizacija za uređivanje gradskog zemljišta, naučnih i istraživačkih organizacija i nadležnih saveznih i republičkih organa. Arhiv Jugoslavije. AJ, Fond: SKGJ, kutija 56, *Materijali sa savjetovanja Stalne konferencije gradova Jugoslavije*, Mostar, Split, Zagreb i Novi Sad, 5. i 6. decembar 1967.

²⁴ AJ, Fond: SKGJ, 495, kutija 56. *Individualna stambena izgradnja u gradovima, Materijali sa savjetovanja Stalne konferencije gradova Jugoslavije*, Novi Sad, 22. i 23. jun 1967.

²⁵ AJ, Fond: SKGJ, kutija 56, *Informacija o pojavi bespravne izgradnje*, 1967.

ing. Janko Miličić ukazao je da je: “Bespravna stambena izgradnja pojava pred kojom je naše društvo dugo zatvaralo oči kao pred jednom neugodnom činjenicom (...) ona je tim više odudarala od već stvorenih šema i navika da rješenja tražimo samo u višespratnoj izgradnji. Međutim, prizemna stambena izgradnja, a time i bespravna, dobila je iz godine u godinu sve veće dimenzije, razvijala se mimo volje i raspoloženja društva slijedeći tokove vlastite logike.”²⁶ Jedno od pitanja koje je istaknuto jeste i problem neadekvatnog prostornog reguliranja ovog pitanja kroz regulacione i urbanističke planove. U konačnici, nakon razmatranja materijala i diskusije, zaključeno je kako je ova pojava sve izraženija i aktuelnija u socijalističkom društvu, te da je posebno karakteristična u velikim gradovima, te da nastupa kao posljedica ubrzane industrijalizacije i urbanizacije i uslijed priliva velike mase novog stanovništva. Kao jedno od mogućih rješenja ovog problema upućivano je na kreiranje povoljnijih uvjeta za legalnu stambenu izgradnju.

S obzirom da je bespravna izgradnja tokom 1960-ih godina postala raširena pojava u Bosni i Hercegovini, a naročito u Sarajevu, ovo pitanje je postalo aktuelno i u bosanskohercegovačkom javnom diskursu. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1969. godine pokrenula je inicijativu da se pripremi simpozij o bespravnoj izgradnji u BiH koji je održan u decembru 1971. godine. Na ovom simpoziju se kroz četrnaest referata raspravljalo o stanju u ovoj oblasti u BiH ali i u Jugoslaviji. Zaključci ovog simpozijuma odgovarali su zaključcima pomenutog *Savjetovanja* - da je bespravna stambena izgradnja pojava koja se treba sagledati u širim okvirima, a ne isključivo kroz prostorno uređenje, naročito prilikom utvrđivanja socijalnih uzroka ali i posljedica. Ocijenjeno je da je disharmonija tempa industrijalizacije i urbanizacije sa tempom stambene izgradnje jedan od ključnih razloga ubrzanog širenja ove pojave, te da je ona uzela maha na prostoru Bosne i Hercegovine u značajnoj mjeri, a naročito od 1960-ih godine kada se ubrzano širi, zbog čega se na perifernim i rubnim dijelovima velikih gradova formiraju bespravno podignuta naselja.²⁷

Bespravna stambena izgradnja – sarajevsko iskustvo

Otvaranje javne diskusije o problemu bespravne izgradnje bilo je posljedica rastućeg problema i stanja na terenu. Evidentno je da je ovo pitanje bilo aktuelno u većim gradovima, naročito republičkim i pokrajinskim centrima, koji su se najbrže širili i razvijali. Sarajevo nije bilo izuzetak u tome, naprotiv ono se upisalo na vrhu liste gradova po broju bespravno izgrađenih objekata u

²⁶ AJ, Fond: SKGJ, kutija 56, *Materijali sa savjetovanja Stalne konferencije gradova Jugoslavije o bespravnoj izgradnji*, Split 13. i 14. decembar 1967.

²⁷ *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972.

odnosu na druge centre, zbog čega je ova tema dobivala na aktuelnosti tokom narednih godina.

Početkom 1970-ih, u okviru studije “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije” koja je koncipirana pod rukovodstvom prof. dr. Midhata Aganovića te je bila integralnim dijelom šire studije nastale u okviru “Programa prostornog razvoja grada” kojeg je koordiniralo Stambeno preduzeće grada Sarajeva, napravljena je široka analiza ovog oblika izgradnje i dati su osnovni podaci i karakteristike o bespravnoj stambenoj izgradnji u Sarajevu od sredine 1950-ih do konca 1960-ih godina.²⁸

U Sarajevu, kao i u većini drugih gradova nije sistemski vođena evidencija o broju bespravno izgrađenih objekata, zbog čega su autori pomenute studije, da bi dobili približne podatke o ovom problemu, upoređivali broj izdatih građevinskih dozvola po općinama sa registrom izgrađenih objekata na terenu za razdoblje od 1954. do 1969. godine. Uz napomenu da se obrađeni podaci odnose na lokalitete na kojima je zabilježena najintenzivnija izgradnja, dok podaci o zgradama i objektima unutar formiranog gradskog tkiva nisu registrovani. Presjek posmatranog stanja dat je na primjeru 1965. godine kada je usvojen Generalni urbanistički plan (GUP) za grad Sarajevo,²⁹ a analizom podataka ukazat ćemo zašto je upravo ova godina kao vremenska odrednica, uz ostale razloge, bila važna kada se razmatra ovo pitanje.

Naime, u razdoblju od 1954. do 1964. godine na prostoru gradskog područja³⁰ izgrađeno je bilo 5.577 objekata, dok su općinske službe izdale 4.900 odobrenja, što znači da je u tom periodu 577 objekata bespravno izgrađeno. S druge strane, u periodu od 1965. do 1969. godine, za samo četiri godine, izgrađeno je 5.552 objekta dok su općinske službe izdale 2.588 odobrenja, što znači da je 2.964 objekta bilo bespravno izgrađeno, odnosno više od polovica ukupno izgrađenih objekata u gradu.³¹

Iz gore navedenih podataka vidljivo je da je od 1965. godine zabilježen nagli porast ukupne individualne izgradnje, te uporedo s tim zabilježen je ogroman porast bespravne stambene izgradnje, što je po svemu sudeći koincidiralo sa donošenjem GUP-a. Pored činjenice da je proces donošenja i usvajanja GUP-a za Sarajevo trajao preko petnaest godina, što je dijelom bilo

²⁸ Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Fond: Skupština grada Sarajeva (dalje: SGS), VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije”, 18-30. (nesređena grada).

²⁹ Prije donošenja Generalnog urbanističkog plana za grad Sarajevo 1965. godine na snazi je od 1948. godine bio Generalni regulacioni plan grada koji zbog brojnih kritika nikad nije bio usvojen. Ipak, na osnovu ovog plana, do donošenja GUP-a, vršile su se sve urbanističke intervencije u gradu. M. Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, 157-161.

³⁰ Gradsko područje u tom periodu obuhvata općine Centar, Novo Sarajevo, Ilidžu i Vogošću.

³¹ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, “Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije”, 18-30. (nesređena grada).

posljedica nepostojanja jedinstvene strategije i politike prostornog planiranja na nivou Jugoslavije, donijeti plan nije odgovarao potrebama i razvoju grada u tom momentu.³² Ovim planom bilo je predviđeno da će u gradu 1985. godine živjeti 336.000 stanovnika, a u Sarajevu je već 1971. godine živjelo 292.000 stanovnika. Također, fokus ovog dokumenta je bio na problematici izgradnje velikih naselja kolektivnog stanovanja, dok prostor za izgradnju naselja individualne stambene izgradnje nije bio adekvatno isplaniran, s obzirom da se zemljište za ovu gradnju predviđeni na GUP, uslijed neriješenih imovinsko-pravnih odnosa sa vlasnicima nije moglo obezbijediti, te se s toga ni gradnja nije mogla realizirati.³³

Pored navedenog, još je nekoliko razloga koji su usporavali ukupne procese primjene GUP-a na prostoru Sarajeva, prije svega činjenica da do 1969. godine grad praktično nije postojao kao jedinstvena društveno-politička i administrativna zajednica, zbog čega je izostala aktivnost na regulacionom planiranju što se u konačnici odrazilo i na urbanističke akcije, odnosno na realizaciju urbanističkog plana³⁴ Naime nakon donošenja GUP bilo je potrebno usvojiti regulacione planove, što je bilo utvrđeno čl. 41. *Odluke o generalnom urbanističkom planu* na nivou područja grada, međutim kasnilo se sa formiranjem stručnih službi grada,³⁵ a nakon toga i sa procesom donošenja regulacionih planova. Broj lokacija predviđenih za gradnju postojećim regulacionim planovima (na primjer za naselja Ilidžu, Stup, Koševsko Brdo i slično) nije odgovarao potrebama. Zbog toga je veliki broj zahtjeva za izgradnju odbijan, što je opet proizvodilo paradoksalnu situaciju, jer je Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove, kao drugostepeni organ odlučivanja, zauzeo stav da nedostatak regulacionog plana ne može biti pravna osnova i isključivi razlog za odbijanje zahtjeva za lokaciju gradnje jer je

³² Prema dostupnim podacima, koji nisu bili sistemski prikupljeni početkom 1971. godine u Jugoslaviji je tek 25% naselja imalo urbanističke planove, koji su najčešće bili predetaljni i više su služili za izgradnju zgrada nego za prostorno planiranje uređenja grada. Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, 37, 39. Ovi procesi odvijali su se jako sporo i na prostoru SR BiH pa je tako prema dostupnim podacima do 1965. godine kada je Sarajevo dobilo svoju GUP, samo još pet općina dobilo svoje generalne urbanističke planove: Bijeljina (1957), Bosanski Šamac (1963), Donji Vakuf (1963), Kakanj (1962) i Zenica (1955). Izvor: *Godišnjak opština Jugoslavije*, Beograd 1977, 324-326; Aida Ličina Ramić, *Urbanizacija i njene posljedice u SR Bosni i Hercegovini*, Urbanizacija u BiH, *Historija Bosne i Hercegovine*, knj. VI, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995), Sarajevo 2023, 90-103.

³³ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, "Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije", 32. (nesređena grada).

³⁴ D. Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, 62.

³⁵ U augustu 1969. godine služba za poslove urbanizma prešla je iz nadležnosti Urbanističkog zavoda grada u nadležnost skupštine grada i organizovana je na osnovu Odluke o privremenoj organizaciji Skupštine grada i njenih organa kao Odjeljenja za urbanizam. Nakon usvajanja Statuta grada formirana su dva sekretarijata, Sekretarijat za urbanističku regulativu i Sekretarijat za urbanističko planiranje i programiranje. Oba sekretarijata počela su *de iure* da funkcionišu od oktobra 1970, a *de facto* od maja 1971. godine, jer u tom periodu nisu imala prostorije za rad i službe nisu bile organizovane. HAS, Fond: SGS, Izvještaj o radu Komisije za ispitivanje Generalnog urbanističkog plana, februar 1973. (nesređena grada).

izrada regulacionog plana obaveza Skupštine grada, a ne građana i drugih investitora, što je na neki način legalizovalo bespravnu izgradnju. Istovremeno, odnos gradskih vlasti prema individualnoj stambenoj izgradnji bio je izrazito tolerantan, a nedostatak odgovarajuće zemljišne politike od strane grada tj. općinskih skupština, a s ciljem rješavanja prostora za ovaj vid izgradnje, samo je dodatno produbljivao ove slabosti. Analizama koje su napravljene 1969. godine utvrđeno je da je GUP-om bilo predviđeno 902 hektara za ukupnu individualnu izgradnju do 1985. godine, a već četiri godine nakon donošenja plana takav oblik izgradnje obuhvatio je skoro duplo više od predviđenog prostora. Vrlo često je uzurpirano vrijedno zemljište koje je bilo predviđeno za industrijske zone, izgradnju naselja kolektivnog stanovanja, površine namijene gradskom zelenilu ili drugim rezervatima.³⁶

Ranije pomenuta studija "Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije", u kojoj je analizirano stanje individualne stambene izgradnje na prostoru Sarajeva s posebnim osvrtom na problem bespravne stambene izgradnje, razmatrana je na sjednici Skupštine grada Sarajeva sredinom 1971. godine. Neki od zaključaka sa ove sjednice su bili da je stanje, u odnosu na ono što je predstavljeno u ovom dokumentu, za dvije godine, dodatno eskaliralo. Odbornik gradskog vijeća iz naselja Nedžarići naveo je da u tom naselju do konca 1969. godine zabilježeno 106 bespravnih objekata te da je "trenutno (1971. godine o.a.) tu 500 i da nema ni jednog slobodnog mjesta za dalju dogradnju i urbaniziranje tog naselja." Zastupnica iz općine Centar Vindžbah Nasiha, istakla je kako je na području te općine bespravna izgradnja intenzivirana u proteklih pet godina, te da u toku "prošle i ove godine dobija nove razmjere i prerasta u pojavu koja rezultira proširenjem ranije formiranih naselja, bespravno izgrađenih objekata, kao što su ŠIP na Koševskom brdu sa 250 stambenih objekata, Breka na Hrastovima sa oko 150 objekata, Nahorevo sa 280 objekata (...) i nastajanje novijih kao što su Mali Sedrenik sa oko 50 objekata, Močila(...)" Dodala je još i da je građevinska inspekcija nema dovoljno ljudstva te ne može ispratiti ove pojave, jer primjera radi, jedan građevinski inspektor radi na području Sedrenika, Medrese, Kovača, Vasinog Hana i "čak ni kola nema na raspolaganju, a na ovom području trenutno se nalazi 60 stambenih objekata u gradnji bez dozvole, gradi se čak i put u privatnoj režiji, na sve strane vrši se istovaranje raznih otpadaka građevinskog materijala itd." Prema njenim riječima došlo je i do narušavanja zelenog pojasa na tom području. Kao jedan od zaključaka ove sjednice usvojena je odluka da se formira posebna Komisija koja će ispitati uzroke ovakvog stanja.³⁷

Nakon dvije godine, Komisija za ispitivanje Generalnog urbanističkog plana podnijela je izvještaj Skupštini grada u februaru 1973. godine. Utvrđeno je

³⁶ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, "Problematika individualne stambene izgradnje u Sarajevu i prijedlog mjera za saniranje nastale situacije", 30-37, 45. (nesređena građa).

³⁷ HAS, Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971, Zapisnik sa 7-e zajedničke sjednice sva četiri vijeća Skupštine grada Sarajeva, 8. jula 1971 (nesređena građa).

činjenično stanje koje je konstatirano i na sjednici Skupštine tokom 1971. godine, o tome gdje su i kako nastali propusti u provođenju postavljenih ciljeva. U izvještaju je ustanovljeno da je GUP podbacio u utvrđivanju projekcija i procjena razvoja grada, broja stanovnika, potrebne stambene izgradnje, broja vozila u gradu i slično. Sve postavljene procjene za razvoj Sarajeva do 1985. godine u najvećoj mjeri su realizirane već početkom 1970-ih godina. Podkapacitiranost službi, neriješeno pitanje nadležnosti, neblagovremeno donošenje pratećih planskih dokumenata uz GUP i slično, samo su neki od razloga koji su u ovom izvještaju navedeni kao uzroci nastalih problema. U suštini, u izvještaju je konstatirano sve ono što je bilo poznato, zbog čega se prilikom rasprave o ovom dokumentu na sjednici Skupštine pokrenulo i pitanje uspješnosti rada ove komisije, jer nije ponudila odgovore na to ko je zapravo “krivac” za trenutno stanje u gradu glede bespravne stambene izgradnje i neuspjeha GUP-a, zbog čega izvještaj u konačnici nije usvojen.³⁸

Dok su se vodile rasprave, prepiske i utvrđivali uzroci i “krivci” ovih prilika, stanje na terenu je ostalo nepromijenjeno, bespravna izgradnja je “cvjetala”. Nejasnoće i sive zone u administrativnim i zakonskim regulativama pogodovale su daljem širenju bespravne stambene izgradnje. Dobar primjer takvog stanja je i Zakon o građevinskoj inspekciji (*Službeni list SR BiH* 33/66; 24/68) prema kojem se nijedan započeti ili izgrađeni objekat nije mogao rušiti dok se naknadno ne utvrdi mogućnost eventualnog usaglašavanja njegove izgradnje sa urbanističkim i drugim normativima, što su graditelji u velikoj mjeri i koristili. O slučajevima bespravne izgradnje, o bespravnim graditeljima, o rušenju objekata i posljedicama koje izazivaju često se pisalo u štampi.³⁹ Ograničenja gradskih struktura vlasti u borbi sa ovim problemom vjerno ilustruje i članak iz 1972. objavljen u *Oslobođenju*, pod naslovom “Spasava se – ko stigne do krova”. Inspeksijski organi su tokom pomenute godine obilazili teren i naređivali rušenje objekata, onih koji su još bili u temeljima. Tokom tri dana srušili su oko 20 kuća na području Stupa i Nedžarića, međutim mnogi graditelji su izvanrednim naporima uspijevali da pronađu radnike i “preko noći” su zidali kuće do krova kako bi izbjegli rušenje.⁴⁰

³⁸ HAS, Fond: SGS, Stenografske zabilješke sa sjednice, 16. 3. 1973. (nesređena grada).

³⁹ Neki od članaka: „Hiljadu lokacija za privatne kuće“, *Oslobođenje*, 15. januar 1971, 7; „Divlje garaže na udaru“, *Oslobođenje*, 15. april 1971, 7; „Rušenjem protiv bespravne gradnje“, *Oslobođenje*, 29. maj 1971, 7; „Niče 220 divljih kuća“, *Oslobođenje*, 8. juli 1971, 7; „Zabranjena individualna stambena izgradnja“, *Oslobođenje*, 9. juli 1971, 7; „Pomilovanje za 'osuđene' kuće“, *Oslobođenje*, 13. juli 1971, 6; „Počinje rušenje bespravno podignutih kuća“, *Oslobođenje*, 20. juli 1971, 7; „Počelo rušenje 'divljih' zgrada“, *Oslobođenje*, 22. juli 1971, 7; „Kraj divljoj izgradnji“, *Oslobođenje*, 28. januar 1972, 8; „Lete krovovi bez dozvola“, *Oslobođenje*, 31. mart 1972, 10; „Spasava se ko – stigne do krova“, *Oslobođenje*, 20. april 1972, 10; „Nemilosrdni buldožeri“, *Oslobođenje*, 25. april 1972, 11; „Kuća niče, niko ne zna ko je gradi“, *Oslobođenje*, 30. maj 1972, 9.

⁴⁰ „Spasava se ko – stigne do krova“, *Oslobođenje*, 20. april 1972. 10.

	Broj stanova izgrađenih u društvenom sektoru 1976-1983	Broj podignutih bespravnih objekata 1976- 1983	Odnos bespravnih objekata i stanova u društvenom sektoru
Beograd	61.260	16.260	0.26
Sarajevo	14.906	19.804	1.33
Titograd	3.537	1.393	0.39
Zagreb	49.862	8.153	0.16
Skoplje	18.092	11.566	0.64
Ljubljana	24.463	3.639	0.14
Priština	3.168	1.248	0.39
Novi Sad	8.826	1.465	0.16

Tabela br. 1. Podaci o broju stanova izgrađenih u društvenom sektoru i o broju bespravno podignutih objekata za period 1976-1986. u glavnim gradovima republika i pokrajina.⁴¹

Podaci o bespravnoj izgradnji, uprkos činjenici da je ona uveliko “nagrizala” gradsko područje i predstavljala ozbiljan problem u razvoju grada, nisu prikupljani kontinuirano i ova se pojava u prvoj polovini 1970-ih pratila sporadično, uglavnom kroz izvještaje inspeksijskih organa sa terena. Od druge polovine 1970-ih godina podatke o bespravnoj izgradnji je pratila Stalna konferencija gradova Jugoslavije i oni su prikazani u *Godišnjacima*⁴² publiciranim za period od 1977. do 1983. godine. Ove podatke je u svojoj doktorskoj disertaciji pod naslovom *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji* sumirala sociologinja Dragana Ž. Stojanović. (Tabela br. 1).

Iz objedinjenih podataka koji su doneseni u *Godišnjaku* vidljivo je da je problem bespravne izgradnje na prostoru Sarajeva, u odnosu na druge republičke i pokrajinske centre, najteži. Međutim, nakon što sam lično napravila uvid u sadržaje *Godišnjaka* došla sam do zaključka da se ovi podaci trebaju uzeti s određenom rezervom. Prije svega jer su brojke o bespravno izgrađenim objektima prikupljani anketom, a vrlo se često dešavalo da općine nisu dostavljale ažurirane podatke ili ih nisu dostavljale uopće. Na primjer, u prvom godištu *Godišnjaka* iz 1977. godine navedeno je da je u Sarajevu zabilježeno 28.000 bespravnih objekata od čega 14.000 stambenih, dok za naredne godine imamo samo polovične podatke s nekoliko desetina ili stotina bespravnih objekata u pojedinim općinama. Također, kao uporedno mjerilo Stojanović navodi podatke o broju izgrađenih stanova u društvenom sektoru koji ne odgovaraju broju stanova u društvenom sektoru koje donose *Statistički godišnjaci Sarajeva* za svih deset općina koliko ih je tada bilo u sastavu grada,

⁴¹ D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 227.

⁴² *Godišnjak opština Jugoslavije 1977-1983*, Beograd.

već samo za šest, odnosno za uže gradsko jezgro.⁴³ Pored svih navedenih slabosti, ova tabela ipak neosporno ukazuje da je dimenzija bespravne izgradnje na području Sarajeva u poređenju sa drugim centrima bila zabrinjavajuća.

U dobroj mjeri relevantne podatke o broju bespravno izgrađenih objekata možemo uzeti one koje navodi prof. dr. Midhat Aganović, odličan poznavalac prilika u Sarajevu i autor brojnih urbo-socioloških studija o gradu, o 15.000 bespravno izgrađenih stanova u razdoblju od 1965. do 1990. godine. Pri tome, kako navodi, u obzir nisu uzimani podaci o ostalim objektima – garažama, poslovnim objektima i slično, koji su također u velikoj mjeri bespravno građeni.⁴⁴ Iako ne postoje pouzdani i precizni podaci o broju bespravno izgrađenih stambenih objekata na prostoru Sarajeva, ovi podaci koje sam navela neosporno ukazuju da je problem bio veliki te da se vlasti nisu mogle uhvatiti u koštac sa njim.

U prilog tome idu i informacije o pokušajima i angažmanu stručnih službi grada na terenu, s ciljem da provedu mjere suzbijanja i kontrole ovih pojava. Skupština grada je početkom 1972. godine osnovala posebno *Odjeljenje za suzbijanje bespravne izgradnje*,⁴⁵ koje je u više navrata tokom 1970-ih mijenjao svoj naziv i ovlasti.⁴⁶ Konačno, 1978. godine formirano je kao *Direkcija za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršavanje akata organa uprave*.⁴⁷ Poslovi u radu ovih institucija tekli su sporo i uz brojne prepreke. Tako su, na primjer, još tokom 1972. godine u okviru *Odjeljenja za suzbijanje bespravne izgradnje* pri Sekretarijatu za inspeksijske poslove bila zaposlena tri inspektora, dva izvršitelja i, kao vanjski saradnici, deset izviđača koji su trebali pratiti stanje na terenu. Za rad na rušenju bili su angažirani radnici Centralnog zatvora a potrebne mašine su obezbijedivale firme "Drina", "Rad" i "Bosna". Nakon *uspješnog* rada od mjesec dana radnici Centralnog zatvora otkazali su saradnju a radnici komunalnih preduzeća odbili su ovaj posao. Sekretarijat je bio prinuđen da organizuje grupu svojih radnika od 60 ljudi, od kojih je 6 samovoljno prestalo sa radom. Inicijativom Sekretarijata, od aprila 1972. do aprila 1973. godine,

⁴³ Broj izgrađenih društvenih stanova za šest gradskih općina (Centar, Ilidža, Novo Sarajevo, Novi Grad, Stari Grad, Vogošća) za razdoblje od 1977. do 1982. godine iznosio je 14.966, a Dragana Ž. Stojanović u *Tabeli br. 1* navodi 14.906, vjerovatno je napravljena greška koja je rezultirala razlikom od 60 društvenih stanova. Izvor: *Statistički godišnjak Sarajevo*, Sarajevo.

⁴⁴ M. Aganović, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, 239.

⁴⁵ HAS, Fond: SGS, XIII sjednica Privrednog vijeća Skupštine grada Sarajeva (4. 1. 1973). Informacija o problemima u radu Sekretarijata za inspeksijske poslove Skupštine grada. (nesređena građa).

⁴⁶ Ovo odjeljenje preraslo je 1974. godine u *Zajedničku službu opštine i grada na suzbijanju bespravne izgradnje i izvršenja pojedinačnih akata organa uprave*. Međutim, posao ove službe se uskoro sveo samo na evidentiranje bespravne izgradnje i obavješćavanje Urbanističko-građevinske inspekcije o ovim poslovima. HAS, Fond: SGS, Vijeće mjesnih zajednica, XX (10. 5. 1979). Izvještaj o radu Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršenje akata organa uprave. (nesređena građa).

⁴⁷ HAS, Fond: SGS, Vijeće mjesnih zajednica, XX (10. 5. 1979). Izvještaj o radu Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršenje akata organa uprave. (nesređena građa).

porušeno je 708 bespravnih objekata. Prema do tada prikupljenim podacima bespravno je napravljeno 2.161 objekat, s tim da su neki ranije započeti, od toga: 1.583 stambenih, 120 nadogradnje, 372 garaže, 9 baraka te 58 štala i šupa. Neki bespravni graditelji pokazali su posebnu upornost pa su objekte gradili i po tri ili četiri puta nakon rušenja. U nekim općinama rušenja su obustavljena uz obećanje da će one suzbijati bespravnu izgradnju, ali bezuspješno.⁴⁸ Da su ove situacije bile mučne svjedoči i slučaj koji je zabilježen u *Oslobođenju* o tome kako je bespravni graditelj napao milicionera prilikom rušenja njegove kuće u naselju Pofalići. Tom prilikom upotrijebljeno je i vatreno oružje.⁴⁹

O *angažiranosti* graditelja govori i činjenica da je prilikom planiranja i izgradnje *Spomen parka Vraca* zbog sporosti u donošenju Odluke o gradnji na tom prostoru podignuto nekoliko bespravno izgrađenih objekata zbog neriješenog pitanja građevinskog zemljišta. Sagrađeno je četrnaest objekata na tom lokalitetu a najavljeno je da će ih sedam sigurno biti porušeno; da li je ova odluka realizirana nije nam poznato.⁵⁰

Da je izgradnja objekata bez prethodno pribavljenih dozvola u socijalizmu postala društveno pravilo, a ne izuzetak, svjedoči i činjenica da je u sklopu pomenute *Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje* za više radnika, pa i samog direktora, utvrđeno da su započeli gradnju objekata "četiri stambena objekta, jednu rekonstrukciju stambenog objekta, jednu garažu, jedan privremeni pomoćni objekat i jedan objekat niskogradnje – potporni zid s platoon" bez građevinske dozvole. O ovome je vijest prenijela i Sarajevska televizija.⁵¹ Direkcija je rasformirana 31. marta 1980. godine i njeni poslovi su prenijeti na općine.⁵² Sve navedeno je otvaralo mogućnosti potpuno različitog razvoja situacije u pogledu bespravne izgradnje u pojedinim općinama, što je na koncu opet ovisilo od općinskih vlasti i njihovih trenutnih interesa. Početkom 1980-ih u štampi se i dalje bilježe slučajevi bespravne izgradnje po pojedinim općinama, ali o njima se piše dosta oštrijim i odlučnijim tonom, kao što je, na primjer, sljedeća situacija. Povodom slučaja bespravne izgradnje u Vogošći navodi se: "Nakon brojnih konsultacija sa društveno-političkim organizacijama opštine Izvršni odbor Vogošće donio je zaključke koji bi se mogli svesti pod jedan. Ni u ovom slučaju, kao ni u jednom do sada i ubuduće neće se praviti ustupci niti kalemiti polovična rješenja. A da ubuduće ne bi bilo sličnih ekcesa urbanističko-

⁴⁸ HAS, Fond: SGS, XIII sjednica Privrednog vijeća Skupštine grada Sarajeva (4. 1 1973). Informacija o problemima u radu Sekretarijata za inspeksijske poslove Skupštine grada. (nesređena građa)

⁴⁹ "Bespravni graditelji napali milicionera", *Oslobođenje*, 9. jun 1973. 6.

⁵⁰ Izvještaj o radu Odbora za izgradnju spomen-parka „Vraca“. *Delgatski bilten skupština grada i udruženih opština* Sarajeva. br. 10, 15. 3. 1979. 5.

⁵¹ HAS, Fond: SGS, Društveno-političko vijeće XXVI, 1981, Izvještaj radne grupe Izvršnog odbora Skupštine grada u vezi s bespravnom izgradnjom građevinskih objekata radnika zaposlenih u *Direkciji za suzbijanje besprave izgradnje i izvršavanje akata organa uprave*. (nesređena građa)

⁵² HAS, Fond: SGS, Vijeće udruženog rada, XXVI (11. 12. 1980), Informacija o prestanku rada Direkcije za suzbijanje bespravne izgradnje i izvršavanje akata organa uprave. (nesređena građa).

građevinska komisija će i te kako pojačati budnost i brže donositi rješenja o rušenju bespravnih objekata.⁵³

Pitanje nadležnosti nad urbanističkim i graditeljskim djelatnostima bilo je također problematično, jer su i općina ili grad koji su imali te nadležnosti često zanemarivali ove aktivnosti. Činjenica da mnoge općine u Jugoslaviji nisu uspijevale da suzbiju bespravnu izgradnju upućuje na složenost problema. Pojedine općine su pred ovom pojavom popuštale kada su bili u pitanju neki značajniji društveni ciljevi, odnosno uslijed ekonomske zavisnosti ili vlastitih ekonomskih interesa. Kao slučaj odnosno primjer može se uzeti općina Pljevlja u Crnoj Gori, koja je dozvolila širenje rudnika uglja, te pratila razvoj bespravne izgradnje a kasnije je legalizovala kao lakši put u rješavanju stambenog pitanja većine potrebne radne snage za rudnik u to vrijeme.⁵⁴ Iako su postojale mjere za suzbijanje bespravne izgradnje one su u ovakvim i sličnim situacijama svjesno zaobilaženi.

Iz Gradske komisije za urbanizam, saobraćaj, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove sredine upućena je jedna *Informacija o problematici mjera i akcija za suzbijanje bespravne izgradnje u toku 1979. i 1980. godine*. U 1979. i 1980. godini ukupno je bilo registrirano 2.455 bespravnih stambenih objekata, od čega individualnih stambenih objekata 1.051, a sigurno je da nisu svi bili ni evidentirani. Kao osnovni razlog širenja bespravne izgradnje, sad su navođeni ekonomski razlozi, a ne isključivo nepostojanje regulacionih planova i prostora za gradnju individualnih objekata. Opremanje i pripremanje parcele za izgradnju individualnog stambenog objekta bilo je izuzetno skupo. Dug postupak do rušenja bespravnog objekta i dalje je išao na ruku graditeljima. Rješenja o potrebi rušenja pojedinih objekata samo su se gomilala u okviru općina ali se nisu realizirala. Tek 1983. godine ove poslove je preuzelo komunalno preduzeće "Rad" u okviru svojih djelatnosti. No, tada je za većinu bespravnih objekata bilo prekasno jer su se graditelji već bili uselili u svoje domove. Ako su i zabilježena neka rušenja, za potrebe određenih naselja, na primjer Dobrinja, Alipašino i slično, ona su rađena po sistemu eksproprijacije zemljišta.⁵⁵

Koncem 1980-ih posebno je aktuelizirano pitanje uređenja građevinskog zemljišta. Individualni graditelji trebali su sami snositi sve troškove uređenja građevinskog zemljišta, bez olakšica ili stimulacija što je bilo van mogućnosti većine graditelj zbog njihove socioekonomske strukture, o čemu će više riječi biti u nastavku ovog rada. Tako je 1986. godine u šest udruženih gradskih općina Sarajeva zabilježeno 1.384 zahtjeva za individualnu izgradnju, a do juna iste godine nije izdato niti jedno odobrenje, što je podnosiocima zahtjeva nagnalo da sa izgradnjom otpočnu bespravno, jer su na taj način izbjegavali i plaćanje ostalih

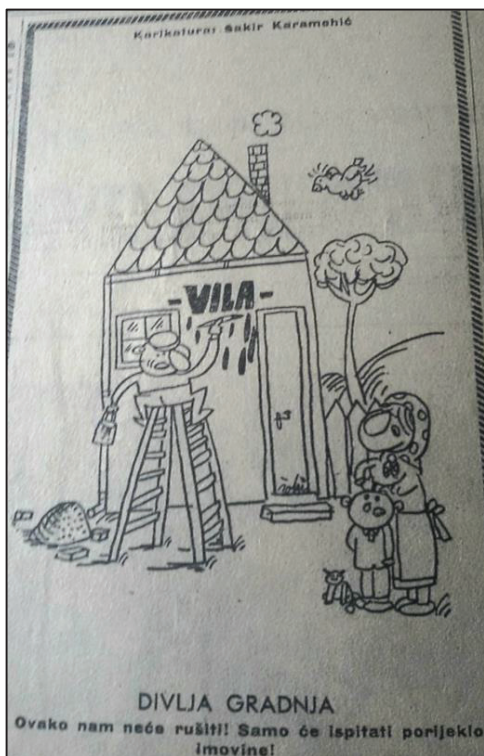
⁵³ J. K. „Bespravnim graditeljima ustupka nema“. *Oslobođenje*, 18. februar 1982. 8.

⁵⁴ D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 143.

⁵⁵ HAS, Fond: SGS, Vijeće mjesnih zajednica, XXVII (20. 11. 1980). *Informacija o problematici i realizacija mjera i akcije za suzbijanje bespravne izgradnje u toku 1979. i 1980. godine* (nesređena grada); D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 258.

troškova. Ovo je dodatno podsticalo stihijski razvoj prigradskih naselja, a aktivnosti gradski vlasti su bile okrenute uglavnom ka sanaciji prostora obuhvaćenih bespravnom izgradnjom, odnosno rješavanju posljedica onda kada je šteta već bila počinjena.⁵⁶

Administrativne mjere i aktivnosti vlasti u borbi sa bespravnom izgradnjom u praksi su doživljavale poraz. Tome svjedoče ranije navedeni primjeri pokušaja rušenja izgrađenih objekata, koji su često završavali neuspješno. Radnici zaduženi za rušenje napuštali su poslove i pružali otpor tim poslovima, jer su najvjerojatnije bili svjesni da ugrožavaju osnovnu egzistenciju uglavnom siromašnog stanovništva koje je na taj način željelo da riješi svoje stambene potrebe, a čvrsta volja graditelja nepokolebljivo je opstajala uprkos svemu. Važno je razumjeti i ljudski faktor u ovom procesu na što je u svome izlaganju tokom Simpozijuma o bespravnoj izgradnji 1971. godine u ANUBiH posebno skrenuo pažnju prof. Midhat Aganović, govoreći o uzrocima i posljedicama bespravne izgradnje: "...kada su u pitanju sami graditelji bespravnih objekata, može se sasvim realno postaviti dilema: da li možemo i da li imamo pravo da osudimo njih, kako i u kojoj mjeri?".⁵⁷ Razlozi tome mogu se potražiti i u pitanju ko su bili bespravni graditelji?

Prilog 1. Karikatura,
Oslobođenje 13. oktobar 1976. godine.

⁵⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRN BiH), Sekcija za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u stambeno-komunalnoj djelatnosti (881), Informacija o aktuelnoj problematiki u stambenoj izgradnji, Republički komitet za urbanizam, august 1986. (nesređena građa).

⁵⁷ M. Aganović, Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 164.

Sve analize, one na saveznoj i lokalnoj razini jednoglasno su ukazivale da je najveći procent bespravnih graditelja bio iz reda radničke klase. Naime sociolog Sreten Vujović navodi kako su to bili: "uglavnom radnik, srednjih godina, nekvalifikovan, polukvalifikovan i kvalifikovan, po pravilu zaposlen u industriji, sa niskim prihodima, dugim radnim stažom, malim obrazovanjem, sa velikim brojem članova porodice i dece, imigrant seoskog porekla i koji je gotovo više od deset godina čekao na rešenje stambenog problema."⁵⁸

Vrlo je slična bila struktura graditelja u SR BiH. Prema riječima Jahiela Fincija, uglavnom je to bilo migrantsko stanovništvo (preko 80% u većini naselja), po zanimanju radnici i zanatlije, u nekim slučajevima i zemljoradnici, uglavnom nekvalifikovani i polukvalifikovani, a u nekim općinama u Republici i radnici koji rade u inostranstvu.⁵⁹ Neka su pak istraživanja iz 1970-ih ukazivala da su radnici koji su otišli na privremeni rad u inostranstvo po povratku zarađena sredstva namjeravali (čak 85% njih) da utroše za izgradnji ili kupovinu kuće ili stana.⁶⁰

Posebna anketa napravljena je i u Sarajevu 1969. godine u cilju revalorizacije stambenog fonda i njome je bilo obuhvaćeno 4.300 graditelja koji su svoje objekte gradili u periodu od 1961. do 1968. godine. Ova anketa je pokazala da su graditelji individualnih stambenih objekata (u ovom slučaju legalnih i ilegalnih) također činili doseljeno stanovništvo (62%), uglavnom nižeg obrazovnog statusa (40% njih je bilo samo sa četiri razreda osnovne škole, 20% sa osam razreda, 21% sa srednjom školom, 2% sa višom i visokom školom i 5% bez školske spreme), radnici (65%), nekvalifikovani i polukvalifikovani, niskih primanja (77% ima ukupna primanja ispod 1.000 dinara).⁶¹

Da se kroz dvije decenije struktura graditelja nije značajno promijenila svjedoči i nešto kasnije istraživanje iz 1984. godine, među stanovnicima dva bespravno izgrađena naselja u Sarajevu, Ragib Džindo (Novi Grad) i Hrastovi II (Centar), kojim se još jednom je potvrdila slika socio-ekonomskog statusa graditelja. Zaključak je bio da se bespravni graditelji Sarajeva uklapaju u neku opću sliku bespravnih graditelja u Jugoslaviji. To su uglavnom bili ljudi koji su u Sarajevo doselili direktno iz zavičaja, najčešće ruralnih područja, zrele starosne dobi (od 30 do 49 godina starosti), nepovoljne obrazovne strukture, skoro dvije

⁵⁸ S. Vujović, *Ljudi i gradovi*, 1990. 59.

⁵⁹ Podaci su prikupljeni na osnovu posebne ankete o bespravnoj izgradnji u gradovima i naseljenim mjestima u SR BiH koju je početkom 1970-ih vodio Jahiel Finci u organizaciji Republičkog sekretarijata za urbanizam, stambene i komunalne poslove. Više: Jahiel Finci, Uvodno izlaganje, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972.

⁶⁰ Anketa je napravljena 1970. godine pri Odjeljenju za ekonomska istraživanja Republičkog zavoda za planiranje i ekonomska istraživanja na 2.311 ispitanika. Aleksa Milošević, *Bespravna izgradnja stanova, Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 114

⁶¹ Poređenja radi među licima koja su dobila društvene stanova onih sa primanjima ispod 1.000 dinara bilo je 45%.. M. Aganović, *Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*, 172-176.

trećine ih je "bez škole", a jedna trećina sa srednjom stručnom spremom, dok visokoobrazovanih ima ali tek sporadično. Dominantno zanimanje ovih graditelja bilo je NK, PK, KV, VKV radnik (79.7%).⁶²

S jedne strane, bespravni graditelji u najvećem broju, pripadali su radnička klasi koja je u ideološkom i diskursu političke elite opisivana kao *vladajuća*, a s druge strane socijalistički sistem nije mogao odgovoriti vlastiti ideološkim anticipacijama zbog čega je zapadao u krizu, stambeno pitanje radništva nije bilo riješeno, zapravo je postajalo sve akutnije te su se političke retorike i stvarnost sve jače razilazile. Na to se ukazivalo u toku prvih javnih diskusija 1960-ih godina, ali i tokom republičkih rasprava. Primjera radi u uvodnom izlaganju na Simpozijumu u Sarajevu 1971. godine Jahiel Finci je jasno istakao kako činjenica "da su bespravni graditelji većinom radnici predstavlja sama po pebi (sic!) politički problem (...) prouzrokuje negativne političke posljedice" te da rušenje nije rješenje jer su "građani solidarni i masovno daju otpor vlastima, i takvim prilikama se redovito događaju vrlo neprijatne scene."⁶³

U prilog ovoj problematici ide i svjedočenje "bespravnog graditelja" Ismeta Durakovića, koji se 1973. godine obratio redakciji *Oslobođenja* nakon što je dobio rješenje o rušenju svoje kuće. Zatražio je od foto-reportera da fotografiše njegov dom da bi, kako je sam naveo, imao fotografiju "za uspomenu". Tom prilikom podijelio je svoju životnu priču, objašnjavajući razloge i motive koji su ga naveli na ovakvu gradnju: "Živeći u Sarajevu još od prije rata pa do danas nisam bio u mogućnosti da riješim stambeno pitanje, jer sam radio u privrednim organizacijama koje nisu bile u mogućnosti da mi obezbijede stan. Otac sam troje malodobne djece...U ovakvoj teškoj situaciji, živeći kao podstanar, jedina šansa da svojoj porodici obezbijedim bilo kakvu egzistenciju bila mi je da vlastitim radom sagradim malu porodičnu kuću, koju sam tek polovično završio, a već u njoj stanujem jednu godinu dana sa svojom familijom. Kad sam čuo za odluku o rušenju bio sam izvan sebe, te nisam znao odakle da pođem. U ovoj situaciji ne znam šta da radim, zima mi predstoji, sredstva za život nemam, a služba kao šofer mi omogućuje, s obzirom na sadašnje prilike, sa svojom familijom jedva minimum egzistencije...". Sredstva za gradnju kuće dobio je od preduzeća u kojem radi u vidu kredita a ostatak je posudio od rodbine, a za nabavku namještaja podigao je kredit u banci. "Sve je obezbijedio sem – građevinske dozvole. Ko je kriv?", pitanje je koje novinar u ovom prilogu ostavlja otvorenim.⁶⁴

⁶² Istraživanje o bespravnoj izgradnji napravljeno je na osnovu Odluke stručnog vijeća Zavoda za planiranje grada Sarajeva na dva lokaliteta, tokom oktobra 1984. godine, u mjesnoj zajednici Ragib Džindo, Novi Grad i mjesnoj zajednici Hrastovi II, Centar. Objavljeno je u posebnoj studiji koju je publicirao Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, (*Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, Beograd-Sarajevo 1985) a istraživanja je je iskoristila Stojanović za izradu doktorske disertacije. D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 274-286.

⁶³ J. Finci, *Uvodno izlaganje*, 17, 18.

⁶⁴ "Fotografija za uspomenu. Otvoreno pismo bespravnim graditeljima i nadležnim gradskim službama", *Oslobođenje*, 3. 8. 1973, 11.

Najveći broj graditelja nije imao drugu nepokretnu imovinu što znači da su svoju egzistenciju u potpunosti vezali za grad, odnosno za dom koji su napravili, a motivi za doseljavanje u prvom redu su bili vezani za zaposlenje (68%), za dalje školovanje (14%), manjim dijelom željom za većom zaradom (6%) i za životom u Sarajevu (5%).⁶⁵ U biti, radnici, niskih primanja, bez riješenog stambenog pitanja, na ovaj način su mogli najjednostavnije riješiti svoju egzistenciju, postepenom gradnjom, uz pomoć prijatelja i rodbine, bez velikih troškova uređenja građevinskog zemljišta. Ovu praksu je dodatno stimulirala i aktivnost pojedinih preduzeća koja su izdavala kredite za izgradnju kuća svojim radnicima, čime se donekle smanjivao pritisak u kolektivima i među radnicima koji su bili na spiskovima čekanja za dodjeljivanje društvenog stana.

Pomenutim istraživanjem iz 1984. godine, u dva sarajevska bespravno izgrađena naselja, ustanovljeno je da se stanovnici tih naselja, iako inkorporirani u cjeline grada u prostornom smislu, postepenom sanacijom ovih teritorija i legalizacijom nekih objekata,⁶⁶ i dalje nisu osjećali kao dio “gradskog prostora” i njihova socijalna integracija se uglavnom uspostavlja kroz rad, odnosno radno mjesto i obrazovanje što je više vezano za egzistencijalne motive nego što je bio realni stepen integracije. Naime, istraživanje je pokazalo da su se sporo mijenjali tradicionalni oblici života u ovim zajednicama, koji su bili oblikovani konzervativnim i tradicionalnim načinom života, naročito pod uticajem religije⁶⁷

Odgovor vlasti u pomirljivom tonu kroz legalizaciju bespravnih objekata i čitavih naselja, što je otvaralo mogućnost uređenja ovih naselja i izgradnju neophodne infrastrukture,⁶⁸ samo je još jedan dokaz da vlasti nisu imale pravi odgovor na ovo pitanje, te da se na ovaj način kupovala neka vrsta “socijalnog mira”.

Osim problema prostornog razvoja grada, socijalnih pitanja porijekla i strukture stanovništva ovih naselja, kvalitete i načina života, nastanak kompletnih naselja ovog tipa, njihova pozicioniranost na padinskim i perifernim dijelovima grada, zonama koje su bile predviđene za rekreaciju i zelenim pojasevima, vodozaštitnoj zoni i slično, a uslijed ukupnog razvoja grada otvorilo je i pitanje potrebe sagledavanja ekoloških konsekvenci ovih procesa.

Naime, kroz bespravnu izgradnju, čitava naselja su formirana na prostoru koji najčešće nije bio predviđen niti prilagođen za individualnu stambenu izgradnju, bez osnovne infrastrukture, saobraćajne, komunalne, vodovodne u nekim slučajevima i elektromreže. Kao dobra ilustracija stanja i prilika izgradnje

⁶⁵ M. Aganović, *Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*, 172-176.

⁶⁶ Ovako formirana naselja imala su *de facto* legalan status, ulice su bile nominovane i numerisane, a stanovništvo tih naselja je težilo da ostvari određeni “društveni status”. D. Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, 255, 256.

⁶⁷ *Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, 19.

⁶⁸ Prva Odluka o sanaciji bespravno izgrađenih objekata na području grada Sarajeva donijeta je 1974. godine, a dopunjavana je u dva navrata 1976. i 1978. “Službene novine grada Sarajeva”, 12/74, 12. 7. 1974; 12/76, 30. 9. 1976; 7/78, 6. 3. 1978.

ovih naselja mogu poslužiti podaci iz ankete koja je napravljena 1969. godine a kojom je utvrđeno da preko 70% izgrađenih objekata nije imalo kanalizacione i vodovodne instalacije, dok 10% nije imalo ni elektroinstalacija.⁶⁹ Ako imamo u vidu da je najveći broj ovih objekata i naselja bio u urbanoj zoni grada ili u njenoj neposrednoj blizini možemo nasluti kakve je posljedice to proizvodilo za grad. Ovakve prilike su u potpunosti narušavale kvalitet stanovanja stanovnika u tim naseljima, te su ujedno predstavljale i rizik za šira područja na kojima su formirana. Posebno ako ove podatke sagledamo u kontekstu razvijenosti gradske infrastrukture, naročito tokom prve polovice 1970-ih godina kada se Sarajevo borilo sa brojnim ekološkim problemima i izazovima. Jedan od značajnijih problema u tom periodu bio je nedostatak vode odnosno nedovoljni kapaciteti postojećih rezervoara za vodu na prostoru grada ali i nerazvijenost vodovodne mreže. Zbog nestašice vode na sjednicama Skupštine grada delegati su iznosili alarmantne podatke o stanju u pojedinim sarajevskim naseljima uslijed ovog problema. Naime kapaciteti vodovodne mreže su iskorišteni do maksimuma tako da vodovodno preduzeće u tom periodu nije moglo dozvoliti da se niti jedan novi objekat priključi na mrežu. Zbog toga su se, na primjer, u Nedžarićima stanovnici vodom snabdjevali iz bunara. Slično je bilo i na Ilidži, prema izlaganju delegata iz ove općine, dva naselja nisu imala vode te su im vodu dostavljali cisternama. Upozoravali su i na problem otpadnih voda.⁷⁰

Problem vodosnabdijevanja cijelog grada nastavio se tokom 1970-ih godina. Gradski vodovod je mogao snabdijevati vodom tek 200.000 stanovnika, što je u praksi značilo da veliki broj građana nije koristio njihove usluge već su se vodom opskrbljivali na druge načine, što je bila česta pojava na padinskim i rubnim dijelovima grada u to vrijeme.⁷¹ Postojeća vodovodna mreža bila je u lošem stanju, gubici vode su bili ogromni, te je uslijed brojnih redukcija dolazilo do pucanja cijevi što je dovodilo i do zagađenja vode za piće, zbog čega su se često javljala zarazna oboljenja.⁷² U novim naseljima, od kojih su neka bila i bespravno izgrađena dešavalo se da potoci u koje su bile usmjere kanalizacione cijevi ili improvizirani kanalizacioni objekti, jer veliki broj kuća nije imalo higijenske nužnike pa je zemlja bila impregnirana fekalnim materijama, postanu neka vrsta otvorenih kanalizacionih mreža.⁷³ Takav primjer je naselje Kovačići, koje se uslijed bespravne izgradnje intenzivno razvijalo i postojala je opasnost da vrelo Kovačići postane potpuno zagađeno. Slično je bilo i na Bistriku, većina

⁶⁹ M. Aganović, *Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*, 180.

⁷⁰ (HAS), Fond: SGS, VII zajednička sjednica Skupštine 8. 7. 1971. (nesređena građa).

⁷¹ *Sarajevo - Projekat zaštite čovjekove okoline*, Novi Sad 1982.

⁷² Aida Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada – Sarajevo 1971-1984, Poplava, zemljotres, smog*, Sarajevo 2017, 127, 128

⁷³ "Fekalije uz novu školu", *Oslobođenje*, 12. 1. 1971, 7; A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*, 127.

potoka bila je zagađena uslijed izgradnje naselja koja nisu imala riješenu komunalnu infrastrukturu.⁷⁴

Ekološki problemi u gradu su na neki način koincidirali sa rastom bespravne izgradnje, odnosno sa intenzivnim rastom grada. Možda je najbolji primjer tome i zagađenje vazduha u gradu, problem koji je postao posebno izražen od sredine 1960-ih kada se počinju provoditi različite mjere s ciljem njegovog rješavanja.⁷⁵ Ovaj problem je bio posljedica više faktora, osim što mu je uveliko doprinio geografski položaj grada Sarajeva, koje je bilo smješteno u kotlini i samim time bilo je izloženo temperaturnoj inverziji koja je naročito za vrijeme zimskih mjeseci utjecala na pojavu magle, porast broja automobila kao i broj ložišta u gradu taj su problem dodatno otežavali. Pored velikih kotlovnica značajan faktor zagađenja zraka činila su individualna ložišta, pre procjenama njih 65.000 početkom 1980-ih u gradu smještenih na rubnim i perifernim dijelovima grada, čiji su stanovnici uglavnom iz ekonomskih razloga koristili čvrsta goriva za grijanje, koja su bila i najveći zagađivači.⁷⁶

Proces legalizacije bespravno izgrađenih naselja bio je prilika za njihovu postepenu inkorporaciju u gradsko tkivo, te je ujedno otvorio mogućnost rješavanja i ekoloških problema ovih dijelova grada kroz njihovu sanaciju, odnosno izgradnju potrebne komunalne infrastrukture. Međutim, finansijske mogućnosti gradske uprave na ovom planu su bile ograničene. Grad nije mogao odgovoriti potrebama i problemima legalno izgrađenih naselja, a problem bespravne izgradnje samo je dodatno otežavao cjelokupnu situaciju. Zbog toga su stanovnici ovih naselja pokretali vlastite aktivnosti u okviru mjesnih zajednica, kao na primjer kroz prikupljanja mjesnog samodoprinosu s ciljem rješavanja infrastrukturnih problema. Kao primjer može poslužiti mjesna zajednica Boljakov Potok sa oko 3.500 stanovnika, u okviru koje je početkom 1970-ih pokrenuta akcija prikupljanja sredstava za izgradnju komunalne infrastrukture. Na ovaj način prikupljena su značajna sredstva koja su kasnije udružena sa sredstvima gradskih vlasti te su riješeni problemi projekta i izgradnje kanalizacione mreže, glavne ulice kao i njenog asfaltiranja.⁷⁷ U međuvremenu, u gradu su pokrenuti neki novi projekti koji su bili posljedica vizije i saradnje bosanskohercegovačke političke i privredne elite u to vrijeme. Kandidatura za organizaciju Zimskih Olimpijskih igara u Sarajevu uz pokretanje sveobuhvatnog projekta zaštite čovjekove okoline Sarajeva sredinom 1970-ih godina, koji je bio finansiran od strane međunarodne banke iz Vašingtona utjecali su da grad doživi potpuni preporod do 1984. godine, odnosno do održavanja XIV ZOI.⁷⁸ Ovim

⁷⁴ “Uz kanalizaciju i urbanizaciju“, *Oslobođenje*, 17. 3. 1973, 9; “Zagađeni svi potoci“, *Sarajevske večernje novine*, 25. 8. 1977, 11.

⁷⁵ A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*, 123-126.

⁷⁶ *Isto*, 126.

⁷⁷ *Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, 27.

⁷⁸ A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*; Zlatko Jovanović, *The Environmental Reimagining of Olympic Sarajevo, The Olympic Winter Games at 100. Challenges*,

Projektom, rekonstruirana je komunalna infrastruktura u gradu, zahvaljujući čemu su i mnoga bespravna naselja po prvi put dobila vodovodnu i kanalizacionu mrežu. S druge strane, dovođenjem gasa u grad i širenjem gasne mreže prema kolektivnim ali i individualnim potrošačima omogućilo je upotrebu ovog ekološkog energenta i utjecalo je na smanjenje zagađenja.⁷⁹ Time je otvorena jedna od mogućnosti putem koje bi se problem bespravne stambene izgradnje koji je ostavljao niz problematičnih posljedica u narednim godinama bolje usmjeravao i kontrolirao.

Ekonomska, privredna i politička kriza u socijalističkoj Jugoslaviji 1980-ih godina, bila je djelomično odgođena za Sarajevo u to vrijeme zahvaljujući ovim prilikama. Problem bespravne stambene izgradnje je usporen do sredine 1980-ih godina. Nakon toga uslijedio je pokušaj reforme stambene politike u zemlji, koja je sve više akcenat stavljala i na podršku individualnom načinu rješavanja stambenog pitanja kroz otvaranje mogućnosti kreditiranja izgradnje kuće, što je na neki način bio odgovor na rastuću stambenu krizu u zemlji.⁸⁰ Uprkos tome bespravna stambena izgradnja je u tim uslovima dobila novi zamah i ponovo je kulminirala do početka 1990-ih godina, kada je uslijed ratnih aktivnosti došlo do potpunog zaokreta u životu stanovnika ovih prostora. U postratnom i postsocijalističkom društvu od sredine 1990-ih godina započeli su neki novi procesi i tokovi koji nisu bili izuzeti od pojave novog vala bespravne stambene izgradnje ali u potpuno drugačijim društveno-političkim i ekonomskim okolnostima.⁸¹

Zaključak

Ideološka anticipacija stambene izgradnje na terenu doživjela je praktičnu primjenu koja je uveliko odudarala od zamišljenih okvira, prema kojima je stan smatran društvenim dobrom a država je svima trebala osigurati društveni stan. U praksi, uslijed stalne nestašice stambenog prostora širila se bespravna stambena izgradnja. Ova pojava bila je posebno izražena u velikim urbanim sredinama, republičkim i pokrajinskim centrima, uslijed procesa ubrzane modernizacije odnosno industrijalizacije i urbanizacije, pri čemu Sarajevo nije bilo izuzetak. Praksa socijalističke stambene politike jasno se ogledala kroz planske i regulacione dokumente na način da je preferirana

---

Complexities, and Legacies (ed. Heather L. Dichter and Sarah Teetzel), London, New York, 2024, 306-322.

⁷⁹ A. Ličina Ramić, *Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada*, 136-142.

⁸⁰ ABiH, Fond: SSRN BiH, Sekcija za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u stambeno-komunalnoj djelatnosti (925), Izvod iz Teza Saveznog vijeća za dalju dogradnju privrednog sistema (dio koji se odnosi na stambenu oblast), 1987. (nesređena građa).

⁸¹ *Valorizacija i sanacija bespravno izgrađenih objekata za potrebe prostornog plana Kantona Sarajevo za period 2003. do 2023. godine*, Sarajevo 2006. Želim se zahvaliti direktoru Instituta Mirzi Bašiću i kolegici Sanji Lazar što su nesebično pomogli i ustupili na korištenje ovu studiju.

kolektivna/društvena stambena izgradnja, iz ideoloških ali ekonomskih razloga. Takve prilike dodatno su stimulirale širenje bespravne stambene izgradnje. Nedosljednosti u sprovođenju zaštitnih mjera na terenu bile su posljedica priznanja propusta ali i krize uspostavljenih i važećih principa u rješavanju ovih problema.

Sarajevo je upravo zbog svog hiper razvoja u razdoblju socijalizma, naročito od sredine 1960-ih godina, bilo posebno pogođeno širenjem bespravne stambene izgradnje. Može se izdvojiti nekoliko ključnih faktora koje su bili okidači ovih procesa. Prije svega došlo je do naglog širenja grada i porasta stanovništva a nedostatak pravovremene planske regulative, što je potvrdilo i donošenje Generalnog urbanističkog plana 1965. godine čije su mjere i planovi razvoja Sarajeva do 1985. godine ostvareni već početkom 1970-ih godina, dodatno je podgrijavalo ove procese. Ovim prilikama koincidirale su i druge okolnosti, kao na primjer društveno-administrativna transformacija Sarajeva koncem 1960-ih godina, koja je dijelom usporila i zaustavila procese realizacije planskih aktivnosti u organizaciji grada.

Bespravna izgradnja se manifestirala u prostornom smislu i bez sumnje je ostavljala posljedice na razvoj grada i njegovo širenje, međutim ne smije se iz vida izgubiti i činjenica da je, kao i u drugim segmentima društvenog života, problem bio u stanju socijalne baze na koju se socijalistička ideologija oslanjala. U ovom slučaju, kada su u pitanju bespravni graditelji, istraživanja na više razina i kroz različite periode su pokazala da je socio-ekonomska struktura graditelja predstavljala uglavnom radničku klasu, doseljeničkog porijekla, nižih primanja i nižeg obrazovnog statusa.

Masa novopridošlog stanovništva u grad, uslijed nemogućnosti da na drugi način riješi svoje stambeno pitanje bila je prinuđena da se okrene bespravnoj izgradnji. To je bio odraz sile prilika u kojoj su našli ali i njihovih trenutnih mogućnosti. Na ovaj način su mogli postepeno, vlastitim sredstvima i radom, dugotrajno riješiti svoje egzistencijalno pitanje, kupovinom zemlje od privatnih vlasnika po znatno nižoj cijeni, bez ulaganja u komunalnu infrastrukturu polažući nadu da će u dogledno vrijeme "urbanizacija" doći njima. Specifična socio-ekonomska struktura ovog stanovništva, onemogućavala je i usporavala rješavanje problema za tadašnje strukture vlasti, a cijelom problemu davala je i političke konotacije.

Uz pokušaje rješavanja ovog pitanja mjerama zabrane i kontrole ove izgradnje, na koncu su vlasti u pomirbenom tonu kroz proces legalizacije, izgradnjom komunalne i saobraćajne infrastrukture, odnosno sanacije ovih dijelova grada, kooptirali gradskim zonama

Neplanski, pa i stihijski karakter širenja ovih naselja otvarao je i pitanje niza ekoloških problema unutar grada koji su se dijelom mogli vezati i uz ovu pojavu. Zagađenje zraka, vode i tla, uslijed ubrzane urbanizacije i industrijalizacije Sarajeva, uz geografsko-prirodne komponente koje su pogodovale ovim pojavama, neplanskim razvojem grada dodatno su otežavane. Veliki broj novih naselja, odnosno individualnih ložišta, uz ostale faktore

pogoršavali su prilike u gradu. Neriješeno pitanje kanalizacionih voda doprinosilo je općem zagađenju, odnosno ugrožavanju životne sredine ali i ukupnog kvaliteta života u naseljima. Ovi procesi djelomično su usporeni i regulirani realizacijom *Projekta zaštite čovjekove okoline* koncem 1970-ih i početkom 1980-ih godina, koji je omogućio da Sarajevo kroz brojne infrastrukturne radove dobije lice moderne metropole kakvu danas poznajemo ali i postane olimpijski grad. Nakon toga, uslijed ukupne društvene, ekonomske i političke krize, koja je bila djelomično odgođena za Sarajevo u to vrijeme, širenje bespravne izgradnje se nastavlja s potpuno novim intenzitetom do početka 1990-ih.

Bespravna stambena izgradnja kao društveni, ekonomski i politički fenomen socijalističkog društva duboko je oblikovala vizuru grada Sarajeva i način života njegovih stanovnika, barem onog dijela koji se morao “boriti” za rješavanje osnovnih socijalnih pitanja u socijalističkom društvu. Ova pojava ostavila je posljedice na razvoj grada u postsocijalističkom periodu, poprimivši nove oblike i otvorivši drugu fazu ovih procesa.

Summary

Although the issue of illegal housing construction in Bosnia and Herzegovina during socialism has not been widely researched, available sources indicate that this phenomenon was both widespread and deeply shaped by the socio-political dynamics of the socialist system. Several key factors influenced and propelled these processes. Chief among them were the specific developmental trends of the socialist period following World War II, which were driven by rapid modernization through forced industrialization and urbanization. As a result, cities expanded rapidly, and their populations grew, particularly in republican and provincial centers. Sarajevo, as the social, political, economic, and cultural hub of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, experienced especially intense urban growth. The influx of new residents into cities placed enormous pressure on the existing housing infrastructure. Socialist housing policy, which treated housing as a public good and viewed the state as responsible for providing social housing for all, was unable to meet the growing demand. This persistent housing crisis was further exacerbated by inconsistent urban planning, which primarily focused on collective housing projects and inadvertently encouraged illegal construction.

Sarajevo witnessed the most intensive period of development in its history during socialism, marked by spatial expansion and population growth. As a result, informal housing construction increased dramatically. Estimated data on the number of illegally built structures underscores the scale of this issue. Examining this phenomenon through various lenses, the core of the problem becomes evident when analyzing the socio-economic background of the builders. Studies conducted across different periods consistently show that the majority of

those involved in illegal construction were members of the working class, often recent migrants with lower incomes and limited formal education. This situation exposed a fundamental contradiction within the socialist system: the very social base upon which socialist ideology was built was unable to secure adequate housing through legal means.

With no alternative solutions, many newcomers resorted to illegal housing construction. By purchasing land from private owners at significantly lower prices and bypassing investments in communal infrastructure, they sought a long-term solution to their housing needs. They often relied on their own resources and labor, hoping that “urbanization” and infrastructure would eventually reach their settlements. However, the unplanned and often spontaneous nature of these developments introduced a series of environmental challenges for the city. Many of these settlements lacked proper infrastructure, contributing to pollution and deteriorating living conditions. The absence of adequate sewage systems further aggravated environmental degradation, posing risks to both public health and overall urban sustainability. These problems were only partially mitigated by the implementation of the Human Environment Protection Project in the late 1970s and early 1980s. This initiative facilitated extensive infrastructure development, enabling Sarajevo to take on the appearance of a modern metropolis and even host the Winter Olympics.

As a social, economic, and political phenomenon, illegal housing construction profoundly shaped Sarajevo’s urban landscape and the daily lives of its residents—particularly those who had to “struggle” to secure basic necessities in a socialist system that promised universal welfare. The issue persisted well into the late 1980s, and as Bosnia and Herzegovina faced an escalating socio-economic and political crisis, informal construction surged with renewed intensity, continuing until the early 1990s.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvor/Unpublished sources:

1. Arhiv Jugoslavije (AJ),
  - Fond: Stalna konferencija gradova Jugoslavije, 495.
2. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH),
  - Fond: Socijalistički savez radnog naroda BiH (SSRN BiH)
3. Historijski arhiv Sarajeva (HAS)
  - Fond: Skupština grada Sarajeva (nesređena građa)
4. Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd:
  - *Urbosociološka studija – Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak i razvoj bespravne izgradnje u Sarajevu*, Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Zavod za planiranje razvoja grada Sarajeva, Beograd - Sarajevo 1985.
  - *Studija stambena politika i stanovanje u SFRJ*, Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd 1987.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Beroš Marko, *Program mjera za ostvarenje planiranog rasta broja stanovnika grada Sarajeva. – ekspertiza*, Ekonomski institut, Sarajevo 1986.
2. Dozić Hakija, *Demografska slika Sarajeva*, Sarajevo 1996.
3. *Godišnjak opština Jugoslavije 1977-1983*. Stalna konferencija gradova Jugoslavije. Beograd.
4. *Program izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971-1985. godine*, knj. 2, Skupština grada Sarajeva, Stambeno preduzeće Sarajevo, Sarajevo 1971.
5. *Sarajevo - Projekat zaštite čovjekove okoline*, Zavod za izgradnju grada Sarajeva, Novi Sad 1982.
6. *Službene novine grada Sarajeva*, Sarajevo.
7. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb 1995.
8. *Statistički godišnjak Sarajevo*, Republički zavod za statistiku SR BiH, Sarajevo.
9. *Valorizacija i sanacija bespravno izgrađenih objekata za potrebe prostornog plana Kantona Sarajevo za period 2003. do 2023. godine*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Sarajevo, Sarajevo 2006.

Rukopisi/Manuscripts:

1. Rustempašić Mirza, *Graditeljsko naslijeđe i bespravna izgradnja u procesu revitalizacije gradskog prostora Sarajeva*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015. (doktorska disertacija).
2. Stojanović Ž Dragana, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, Filozofski fakultet, odeljenje za filozofiju i sociologiju, Beograd 1990. (doktorska disertacija).

Štampa/Newspapers:

1. *Delegatski bilten skupština grada i udruženih opština Sarajeva*.
2. *Oslobođenje*, Sarajevo.
3. *Sarajevske večernje novine*, Sarajevo.

Knjige/Books:

1. Aganović Midhat, *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, Svjetlost, Sarajevo 2009.
2. Bežovan Gojko, *Stanovanje i stambena kriza: stambene potrebe mladih radnika*, Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1987.
3. Čaldarović Ognjen, *Društvena dioba prostora*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1989.
4. Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima. Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti "Zjenica", Zenica 2017.
5. Le Normand Brigitte, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. University of Pittsburgh, Pittsburgh 2014.
6. Milidragović Duško, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, Službeni list SRBiH, Sarajevo 1984.
7. *Moderno lice grada: O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, ur. Lidija Bencetić and Marino Manin, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2020.

8. Petrović Mina, *Sociologija Stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2004.
9. *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972.
10. Vujović Sreten, *Ljudi i gradovi*, Mediteran, Filozofski fakultet, Budva, Beograd 1990.

Članci/Articles:

1. Aganović Midhat, Uslovi razvoja, osnovne tehničko-ekonomske i sociološke karakteristike bespravne stambene izgradnje u Sarajevu, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 163-185.
2. Archer Rory, The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia, *History and Anthropology*, vol. 29, 2018, 2, 141-162.
3. Dobrivojević Tomić Ivana, Affordable Homes for Everyone? Housing in Socialist Yugoslavia 1945-1975, in: *Taming the Yugoslav Space* (ed. Danijel Kežić, Vladimir Pterović, Edvin Pezo), Institut za savremnu istoriju Beograd, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS), Beograd-Regensburg 2023, 89-105.
4. Finci Jahiel, Uvodno izlaganje, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 7-11.
5. Jovanović Zlatko, The Environmental Reimagining of Olympic Sarajevo, *The Olympic Winter Games at 100. Challenges, Complexities, and Legacies* (ed. Heather L. Dichter and Sarah Teetzel), Routledge, London, New York 2024, 306-322.
6. Ličina Ramić Aida, Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada – Sarajevo 1971-1984, *Poplava, zemljotres, smog*, (ur. Amir Duranović), UMHIS, Sarajevo 2017, 149-194.
7. Ličina Ramić Aida, Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba, u: *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive* (ur. Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković), UMHIS, Srednja Europa, Sarajevo-Zagreb 2019, 59-72.
8. Ličina Ramić Aida, Transformacija Sarajeva 1970-ih: neki aspekti razvoja grada, *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, UMHIS, Sarajevo 2020, 117-131.
9. Ličina Ramić Aida, Urbanizacija i njene posljedice u SR Bosni i Hercegovini, Urbanizacija u BiH, *Historija Bosne i Hercegovine*, knj. VI, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995), Institut za historiju – Univerziteta u Sarajevu, (ur. Dženita Sarač-Rujanac, Jasmin Medić), Sarajevo 2023, 90-103.
10. Milošević Aleksa, Bespravna izgradnja stanova, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 109-119.
11. Piškurić Jelka, Illegal Construction under Socialism: an expression of necessity, opposition or cultural norms?, *Istorija 20. veka*, 41, 2/2023, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 401-416.
12. Taubman Ivan, Bespravna stambena izgradnja i realizacija urbanističkih planova, *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, posebna izdanja knj. XX, Sarajevo 1972, 91-97.
13. Vezilić Strmo Nikolina, Alenka Delić, Branko Kincil, Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj, *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 21(2013), 340-349.